

VIRTUS

29 | 2022

Eelco Nagelsmit

Hertog August de Jongere van Braunschweig-Lüneburg en de muntbeker van Johann Valentin Andreae

65

Terwijl de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) het Heilige Roomse Rijk verscheurde, in de periode 1641-1643, sloot hertog August de Jongere van Braunschweig-Lüneburg (1579-1666),¹ telg van de Welfen, als eerste protestantse vorst een deelvrede met de katholieke keizer (afb. 1). Zo gaf hij de aanzet tot beëindiging van dit desastreuze conflict, dat in de rest van de Duitse landen nog zes jaar zou voortduren.² De vredesonderhandelingen zouden worden afgesloten met de inbezitname door de hertog van zijn officiële residentie, de vestingstad Wolfenbüttel, die de voorgaande zestien jaar door keizerlijke troepen was bezet, d.w.z. ruim voordat hertog August in 1635 onverwachts regent van het hertogdom werd. Er waren echter de nodige obstakels voordat de vesting, die tijdens de oorlog van cruciaal strategisch belang was, kon worden overgedragen.

In dezelfde periode, vanaf 1641, onderhield hertog August een levendige correspondentie met de irenisch-georiënteerde Lutherse theoloog Johann Valentin Andreae (1586-1654) (afb. 2).³ Andreae, die een kerkelijke functie had aan het hof in Stuttgart, zou de hertog in

1 M. Bircher en Th. Burger, red., *Alles mit Bedacht: Barockes Fürstenlob auf Herzog August (1579-1666) in Wort, Bild und Musik* (Wolfenbüttel, 1979); Paul Raabe, red., tent. cat. *Sammler, Fürst, Gelehrter: Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579-1666* (Wolfenbüttel, 1979).

2 Met het Verdrag van Goslar in 1642. Zie M. Reimann, *Der Goslarer Frieden von 1642* (Hildesheim, 1979).

3 M. Brecht, *J. V. Andreae und Herzog August zu Braunschweig-Lüneburg: Ihr Briefwechsel und ihr Umfeld* (Stuttgart-Bad Cannstatt, 2002). Voor Andreae, zie S. Salvadori, 'From spiritual regeneration to collective Reformation in the writings of Christoph Besold and Johann Valentin Andreae', *Aries* 14 (2014), 1-19; en de kritische editie J.V. Andreae, W. Schmidt-Biggemann, red., *Gesammelte Schriften* (Stuttgart-Bad Cannstatt, 1994ff). Zie ook L. Behr et al., red., tent. cat. *J.V. Andreae 1586-1654: Leben, Werk und Wirkung eines universalen Geistes* (Bad Liebenzell, 1986).

Afb. 1. Hertog August de Jongere in zijn studeerkamer (kopergravure, 1649, Jakob von Sandrart naar Albert Freyse; coll. Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig)

Afb. 2. Johann Valentin Andreae (kopergravure, 1639, Wolfgang Kilian; coll. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel)

eerste instantie adviseren bij de redactie van zijn evangelieharmonie. De vriendschappelijke correspondentie nam snel een grote vlucht, alhoewel de twee ‘penvrienden’ elkaar nooit zouden ontmoeten. Beide zijden van deze briefwisseling zijn bewaard gebleven in de Herzog August Bibliothek en getuigen van hun vele gedeelde interesses: religie, politiek, literatuur, geschiedenis.⁴ Naast de brieven wisselden zij regelmatig boeken, prenten en (autografe) tekeningen uit, maar ook kunstvoorwerpen en wetenschappelijke instrumenten. De correspondentie geeft bovendien een gedetailleerd beeld van hun uitwisseling van politiek-religieuze ideeën. Daarbij bedienden zij zich veelvuldig van geleerde Latijnse woordspelingen, emblematische inventies en dergelijke barokke gedachtenspelsels. Een voorbeeld bij uitstek

4 De handschriften in de Herzog August Bibliothek zijn (digitaal) te raadplegen onder de signaturen Cod. Guelf. 65.1+2 Extravagantes (brieven J.V. Andreae aan hertog August) en Cod. Guelf. 236.1-9 Extravagantes (brieven hertog August aan J.V. Andreae). Zie Brecht, *J. V. Andreae und Herzog August*. De correspondentie van Andreae is ontsloten in S. Salvadori, *Inventar des Briefwechsels von Johann Valentin Andreae (1586-1654)* (Wiesbaden, 2018).

Afb. 3. Muntbeker
vervaardigd naar ontwerp
van Johann Valentin
Andraea, circa 1645, met
ruiterfiguur op het deksel,
circa 1570-1580 (*verguld
zilver; coll. Landesmuseum
Württemberg, Stuttgart,
foto auteur*)

67

is de 'Münzbecher' (muntbeker) die Andraea in samenspraak met de hertog ontwierp, en waarin de wapenfeiten van de hertog als vredestitcher zijn gerepresenteerd in de vorm van emblematische munten (afb. 3).⁵ Deze bijdrage gaat na hoe de twee geestverwanten door deze ontwerpen vormgaven aan hun ideeën in de context van de poging van de hertog om vrede te stichten.

Vroomheid en vrede

Hertog August en Andraea waren beiden lid van het geleerde genootschap 'Die Fruchtbringende Gesellschaft', dat richtinggevend was in het bredere politieke en religieuze discours omtrent het sluiten van vrede in de Dertigjarige Oorlog.⁶ Als leden van deze club hechtten

5 In 1977 is de beker opgedoken in familiebezit en bevindt zich nu in de collectie van het penningkabinet van het Württembergisches Landesmuseum in Stuttgart. E. Nau, 'Johann Valentin Andraea's Münzbecher' in: H. Vey, red., *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg 16. Band 1979. Im Auftrage des Ministeriums für Wissenschaft und Kunst herausgegeben von den Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* (München, 1979), 65-93.

6 Zie G. Ball et al., red., *Fruchtbringende Gesellschaft (1617-1680): hundert Jahre nach der Reformation*

zij aan ideeën over het bevorderen van godsdienstvrede, en stimuleerden zij de ontwikkeling van de Duitse taal en de christelijke deugden onder haar leden. Ze droegen bij aan de ontwikkeling van het idee van een algemene hervorming van het religieus verdeelde Europa; dat wil zeggen een transconfessionele ‘Generalreformation’ (algemene reformatie) als antwoord op de crisis van de Dertigjarige Oorlog.⁷ De vriendschap van de twee mannen moet ook worden gezien in de context van de opkomende receptie van Johann Arndt (1555-1621), een contro-versiële theoloog die de nadruk legde op de *uitoefening* van christelijke deugden in plaats van te strijden over dogma’s.⁸ Hertog August had in contact gestaan met Arndt en werd door velen beschouwd als zijn beschermheer, hetgeen een belangrijke rol speelde bij het tot stand komen van de ‘penvriendschap’ tussen hem en Andreae. Beide mannen deelden het idee dat oorlog schadelijk was voor de vroomheid. Gevreesd moest worden dat, zelfs nadat de oorlog voorbij zou zijn, de publieke moraal zo gecorrumpeerd was dat slechts het atheïsme daardoor zou gedijen.⁹ Vrede en vroomheid werden daarom gezien als twee zijden van dezelfde medaille.

68

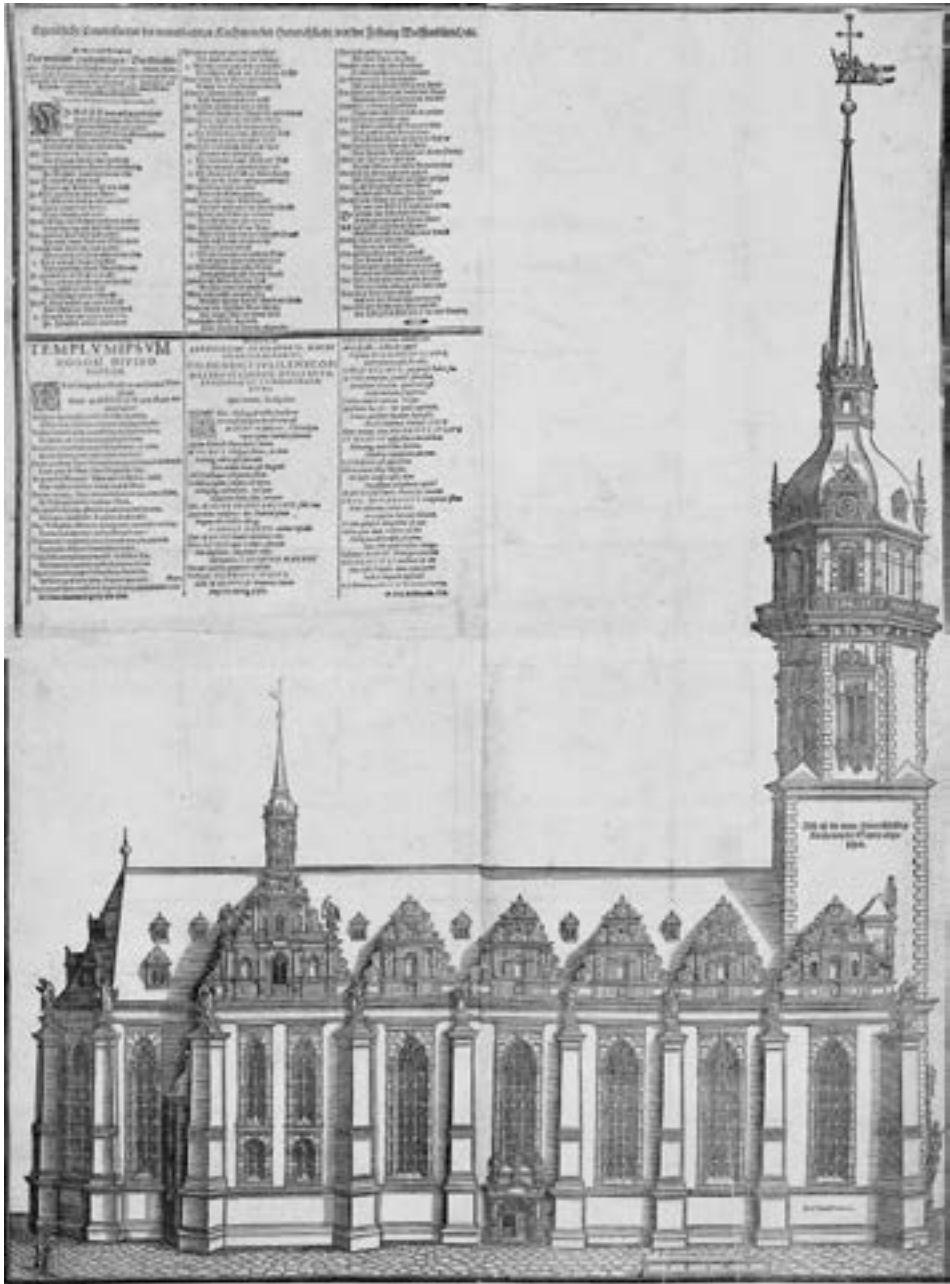
De recuperatie van Wolfenbüttel

In de eerste jaren van hun correspondentie was de voornaamste zorg van hertog August het herwinnen van de vesting Wolfenbüttel. Dit betekende voor hem niet alleen de teruggave van zijn rechtmatige bezit, maar was ook een voorwaarde voor een vruchtbaar hertogelijk bestuur dat de christelijke samenleving zou herstellen na de verschrikkingen van de oorlog.

Sinds het midden van de zestiende eeuw hadden de voorgangers van hertog August de nieuwe stad Heinrichstadt, direct naast hun stamslot in Wolfenbüttel, bedacht als een soort ‘ideale stad’ die een alternatief en concurrent moest worden voor de steeds zelfbewustere Hanzestad Braunschweig (Brunswijk), die zich juist van de hertogelijke macht wilde ontdoen door te proberen om Rijksstad te worden.¹⁰ In opdracht van hertog Heinrich Julius (1563-1613) werd vanaf 1608 de kerk Beatae Mariae Virginis (bekend als B.M.V.) als hoofdkerk van de nieuwe stad gebouwd.¹¹ Als eerste monumentale protestantse kerk die als zodanig werd gebouwd had deze een grote uitstraling. Dat blijkt uit een reeks pamfletten, bestaande uit houtsneden op folioformaat, die in 1625 werden gepubliceerd door hofdrukker Elias Holwein (afb. 4).¹²

(Forschungen der Arbeitsstelle der Sächsischen Akademie der Wissenschaften an der Herzog August Bibliothek) (Wiesbaden, 2017).

- 7 M. Widmann, *Wege aus der Krise: Frühneuzeitliche Reformvision bei Johann Valentin Andreae und Johann Amos Comenius* (Tübingen, 2008).
- 8 Brecht, J. V. *Andreae und Herzog August*, 137-158; J. Wallmann, ‘Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg als Gestalt der Kirchengeschichte: unter besonderer Berücksichtigung seines Verhältnisses zu Johann Arndt’, *Pietismus und Neuzeit* 6 (1980), 9-32.
- 9 Brecht, J. V. *Andreae und Herzog August*, 120, 127.
- 10 Zie B. Uppenkamp, *Das Pentagon von Wolfenbüttel: Der Ausbau der Welfischen Residenz 1568-1626 zwischen Ideal und Wirklichkeit* (Hannover, 2005).
- 11 Zie H.-H. Möller, red., *Die Hauptkirche Beatae Mariae Virginis in Wolfenbüttel* (Hameln, 1987)
- 12 H.-J. Kunst, ‘Die Marienkirche in Wolfenbüttel eine Siegeskirche?’, in: J.J. Berns, red., *Höfische Festkultur in Braunschweig-Wolfenbüttel 1590-1666* (Amsterdam, 1982), 643-662.

Afb. 4. De Beatae Mariae Virginis-kerk in Wolfenbüttel (*houtsnede, Elias Holwein, 1625; coll. Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg*)

De prenten verspreidden het architectonisch ontwerp van de kerk nadat de bouw ervan grotendeels voltooid was in 1623 (behalve de toren, die niettemin was inbegrepen) en droegen bij aan de bekendheid en het prestige van de kerk als architecturaal monument, toekomstige graftombe van de illustere Welfenhertogen, en trots symbool van Lutherse confessionele identiteit in heel het Heilige Roomse Rijk.

Deze trots was echter van korte duur, aangezien Wolfenbüttel in 1626 door de Denen werd geplunderd en vervolgens werd bezet door de keizerlijke troepen (1627-1643). Nadat hertog August in 1635 de regering van het hertogdom had aanvaard, moest hij dus nog bijna negen jaar wachten voordat hij zijn officiële residentie kon betreden, en de kerk B.M.V. plechtig kon worden ingewijd.

Na het sluiten van het vredesverdrag stuurde de hertog regelmatig brieven naar de keizer waarin hij pleitte voor restitutie. Hoewel keizer Ferdinand III in het verre Wenen in principe akkoord was, negeerde de plaatselijke commandant van de vesting, veldmaarschalk Johann von Reuschenberg (1603-1660), de keizerlijke bevelen en bleef hij de stad bezetten, het omliggende land plunderen en de burgers afpersen.¹³ Keer op keer wist hij dit gedrag te rechtvaardigen door te beweren dat hertog August in het geheim samenspande met de Zwenen en dat het opgeven van de vesting een strategische vergissing zou zijn.

70

In plaats van zoals een paar jaar eerder met geweld in te grijpen, betrachtte hertog August een bijzondere vorm van diplomatie: hij gebruikte zijn hertogelijke prerogatieven voor de muntslag en beval tot het slaan van munten die bekend zijn komen te staan als 'Glockentaler'.¹⁴ Deze munten droegen cryptisch-emblematische voorstellingen van klokken en klepels die verwezen naar de gehoopte uitkomst van de onderhandelingen. Gemaakt naar zijn eigen ideeën en ontwerpen, gedocumenteerd in de briefwisseling, zinspeelden de munten op de gespannen politieke situatie door het hertogdom te vergelijken met een klok en de residentie Wolfenbüttel met een klepel, die van elkaar waren gescheiden. In een progressieve reeks van munten komen de klok en de klepel bijeen: immers, alleen samen kunnen ze het zo vurig gewenste geluid van de vrede produceren.

Als strategisch-diplomatieke interventies moesten de munten de druk op de onderhandelingen over de overdracht van Wolfenbüttel opvoeren en de politiek-militaire patstelling in het vorstendom (en het Duitse Rijk) doorbreken. Bovendien gaf de erudiete hertog zo niet alleen op subtiele wijze uitdrukking aan zijn politieke ambities, maar plaatste hij zich ook

13 Zie M. Hengerer, *Making peace in an age of war: Emperor Ferdinand III* (West Lafayette, 2020); L. Höbelt, *Ferdinand III (1608-1657): Friedenskaiser wider Willen* (Graz, 2008).

14 De numismatische literatuur over de Glockentaler, die vanaf het begin geliefde verzamelobjecten waren, is aanzienlijk. Zie o.a. E. Fiala, *Münzen und Medaillen der Welfischen Lande, deel 6: Das neue Haus Braunschweig zu Wolfenbüttel 1* (Leipzig, 1907-1908), 23-24; R. Pust, 'Joh. Valentin Andraea und die Glockentaler', *Blätter für Münzfreunde* 43 (1908); W. Hilke, 'Die Glockentaler von Braunschweig-Lüneburg', *Essen Münzfreunde* (1977), 7-26; W. Leschhorn, *Braunschweigische Münzen und Medaillen: 1000 Jahre Münzkunst und Geldgeschichte in Stadt und Land Braunschweig* (Braunschweig, 2010), 214-218; W. Eichelmann, *Von Kriegsherren und Münzherren: Gedanken und Betrachtungen zur Geldgeschichte und zu Münzen und Medaillen aus der Zeit des Dreißigjährigen Kriegs* (Hamburg, 2020), 203-211.

71

Afb. 5 en 6. Links de eerste en rechts de tweede Glockentaler, beide 1643 (zilver, Henning Schlüter naar August de Jongere; afb.5: coll. Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig, foto Peter Sierigk; afb. 6: foto Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Osnabrück en Lübke & Wiedemann KG, Leonberg)

zelfbewust in een historisch perspectief, met het oog op de toekomstige geschiedschrijving.¹⁵

Er werden achtereenvolgens drie typen Glockentaler uitgegeven, elk vooruitlopend op – of als viering van – de uitkomst van de onderhandelingen die leidden tot de teruggave van Wolfenbüttel (afb. 5, 6, 8). Uiteindelijk zouden er vier versies zijn met een paar kleine variaties (in totaal zeven).

De eerste munt draagt een afbeelding van een klok zonder klepel, met de tekst 'UTI SIC NISI' en de afkorting T.S.G.E.B., uitgelegd als 'UTI campana absque pistillo; SIC *Tractatus Salderenses Goslarienses Et Brunsvicenses* absque executione; NISI illa subsequator': 'Zoals een klok zonder klepel; aldus zijn de verdragen van Salder (1641), Goslar (1642) en Brunswijk (1643) waardeloos, tenzij hun uitvoering volgt' (afb. 5). In het Duitse spraakgebruik van die tijd betekent een 'klok zonder klepel' een niet-gerealiseerd idee.¹⁶

Maar de betekenis van de klok was meer dan metaforisch. Kerkklokken zijn wel beschouwd als de meest dominante factoren in de vroegmoderne 'soundscape'. De streng gereuleerde praktijk van het luiden van klokken was sinds de Reformatie echter ook omstrengden.¹⁷ Traditioneel werden klokken beschouwd als sacramentaliën, dat wil zeggen zegeningen en handelingen om het leven te heiligen, zoals wijwater, die niet door Christus zijn

15 Voor de muntverzamelgeschiedenis van de Welfen, zie R. Cunz, *Numismatik zwischen Haushistoriographie und fürstlicher Sammellust* (*Numismatische Studien, Heft 11*) (Hamburg 1996).

16 J.H. Zedler, *Universal-Lexicon*, Suppl. 1 (Leipzig, 1751), 1597f.

17 P. Hahn, 'The Reformation of the Soundscape: bell-ringing in early modern Lutheran Germany', *German History* 33 (2015), 525-545.

ingesteld. Klokken bezaten een veelvoud van betekenissen en mensen geloofden in de onheil-afwerende krachten van het klokgeluid, bijvoorbeeld om onweer, hagel en vorst te verdrijven. Anderen beweerden dat het geluid van een klok niets anders was dan een eenvoudig teken (namelijk om de gelovigen tot gebed op te roepen), en bestempelden deze gebruiken als bijgelovig of paaps. Maar hervormers als Philipp Melancthon (1497-1560) hadden geadviseerd om conflicten tussen priesters en hun parochianen over dergelijke *adiaphora* (dogmatisch neutrale zaken) te vermijden en door te gaan met het klokkenluiden *pro pace*: voor de lieve vrede. In de Dertigjarige Oorlog kwam daar de alarmerende functie van klokgeluid bij, en de gangbare praktijk om kerkklokken om te smelten voor de productie van kanonnen. Des te meer reden om uit te kijken naar het klokgeluid van de vrede.

Op de tweede munt ligt de klepel werkloos op een blok steen (afb. 6). Daarbij wordt verwezen naar het Boek Openbaring 13:10: 'Hier komt het aan op de volharding en trouw van de heiligen' [13 mei 1643]. De tekst SED? / HIC SED kan worden uitgelegd als: 'Maar *wanneer* zal de overgave van Wolfenbüttel eindelijk slagen? *Hier* zijn geduld en geloof nodig.'

72

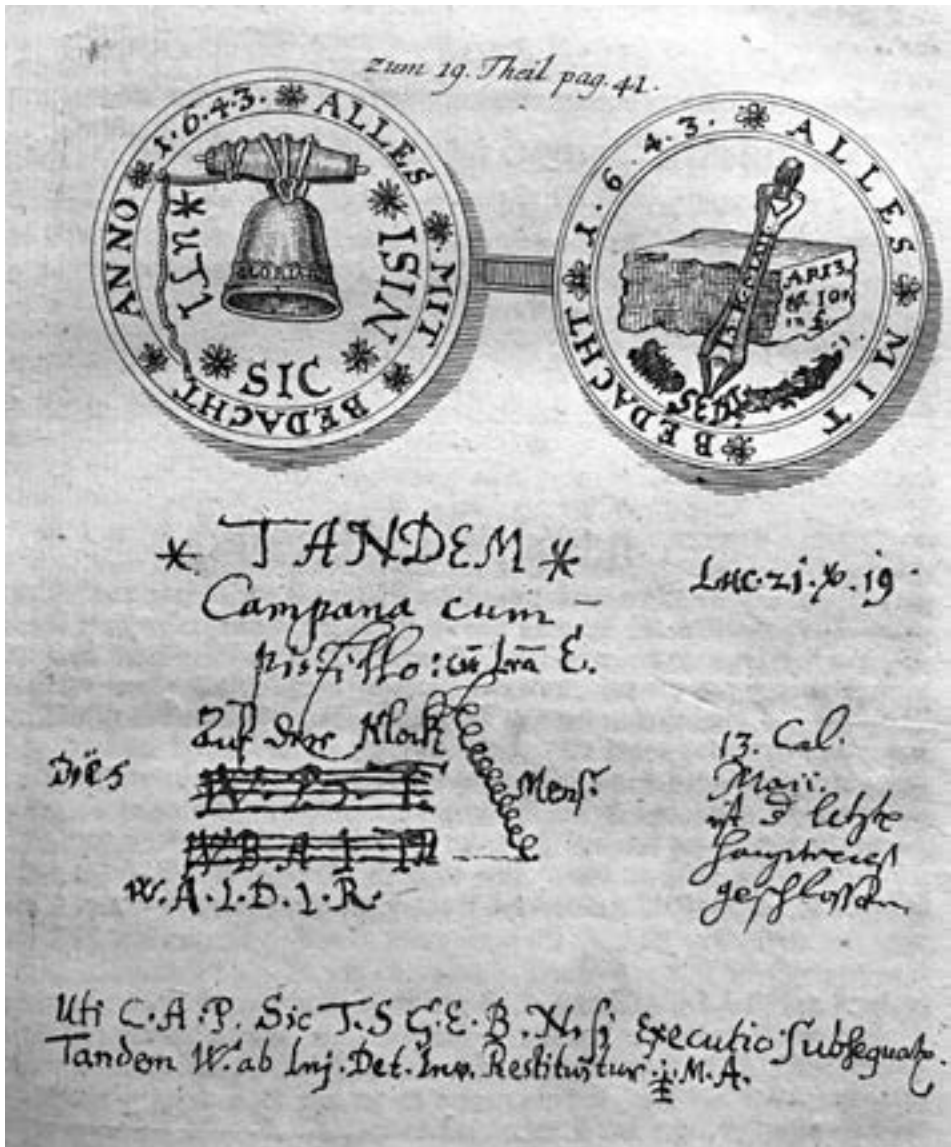
De interpretatie van dergelijke emblematiek was niet per se heel eenduidig, aangezien zelfs geleerde kunstkenners zoals de bekende kunstagent Philipp Hainhofer (1578-1647) uit Augsburg, waarmee de hertog warme betrekkingen onderhield, hem vroeg om het te verklaren.¹⁸ De Glockentaler zijn vanaf het begin geliefde verzamelobjecten geweest voor numismatici, voor wie de betekenis van de geheimzinnige Latijnse afkortingen regelmatig onderwerp was van discussie. Al in de achttiende eeuw werden brieven van hertog August met eigenhandige tekeningen van de muntontwerpen aangehaald en gepubliceerd om de juiste interpretaties te staven (afb. 7).

Niet alleen het ontwerpproces, maar ook de productiekant van de munten is gedocumenteerd, in de briefwisseling van de hertog met zijn Zehntner (belastinginner) Gregorius von Wehnde, die toezicht hield op de muntslag in het zilvermijnstadje Zellerfeld door de hertogelijke muntmeester Henning Schlüter (1625-1672).¹⁹ Hieruit kan worden geconcludeerd dat de hertog aanzienlijke druk uitoefende om zo snel mogelijk zijn nieuwe ontwerpen te laten slaan en dat hij zich voortdurend bemoeide met de voortgang en alle mogelijke details.

Toen op 14 september 1643, het feest van de Exaltatio Crucis (Kruisverheffing), de vesting Wolfenbüttel eindelijk werd overgedragen en de hertog zijn feestelijke intrede deed in de stad, gaf August opdracht voor een derde soort munt (afb. 8). Dit was een variant van de eerste versie, waarbij klok en klepel nu echter zijn verenigd, onder het motto TANDEM: eindelijk. De afkorting W.A.I.D.I.R. staat voor *Wolfenbüttelum Ab Injustis Detentoribus Invite Restituitur*: 'Wolfenbüttel wordt met tegenzin teruggegeven door haar onrechtmatige bezetters', in sommige exemplaren gepaard met de letter E van Executio: uitvoering (van het verdrag), en de dag en datum van de gebeurtenis.

18 R. Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg (Forschungshefte/Bayerisches Nationalmuseum 8)* (München-Berlin, 1984), nr. 1418. Zie ook M. Wenzel, *Philipp Hainhofer: Handeln mit Kunst und Politik* (Berlin, 2020).

19 Niedersächsisches Landesarchiv, Wolfenbüttel, 1 Alt 22 Nr. 168. Geciteerd in Fiala, *Münzen und Medaillen der Welfischen Lande*, deel 6, 23-24.

Afb. 7. Glockenthaler-ontwerp door hertog August (gepubliceerd in: Johann David Köhler, Historischer Münz-Belustigung, Neurenberg: Weigel, 1747, deel 19, p. 41)

74

Afb. 8 en 9. Links de derde en rechts de vierde Glockentaler, beide 1643 (zilver, Henning Schlüter naar August de Jongere resp. Johann Valentin Andreae; coll. Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig, foto's Peter Sierigk en Johannes Wienand)

Ter felicitatie met het goede nieuws stuurde Andreae de hertog een Latijns ‘Gelegenheidsgedicht’, waarin hij zinspeelde op de omstandigheid dat de gebeurtenis samenviel met het (traditioneel katholieke) feest van de Exaltatio Crucis, ofwel de Kruisverheffing.²⁰ Met andere woorden: het christendom was hiermee als het ware in ere hersteld na de barbarij van de oorlog. Andreae stelde daarbij ook voor om nog een vierde type Glockenthaler uit te geven, onder het motto: *Tandem patientia victrix*: ‘Eindelijk zegeviert het geduld’ (afb. 9). Tegen de achtergrond van het stadsgezicht van Wolfenbüttel wordt de klok geluid door drie armen, ter aanduiding van de drie standen.²¹ De klok draagt de (afgekorte) tekst: NU. PAC/EX. SO. EI9, wat staat voor *Nuntius pacis ex sono eius*: ‘Het geluid is een boodschapper van vrede.’ Het ‘klokgelui van de vrede’ moet dus worden begrepen als metafoor voor het herstel van het christendom en de vroomheid die zich vanuit Wolfenbüttel zou moeten verspreiden over de strijdende Duitse landen.

Hertog August reageerde als volgt op het idee van Andreae: ‘[...] het verstuurde klokje, heeft een aardige inventie in zich, ik wil het laten graveren, *ut à plurimis audiatur ipsius sonus – zodat zijn geluid door velen zal worden gehoord*.’²² Dit is een duidelijke aanwijzing welk

20 M. Hueck, *Gelegenheitsgedichte auf Herzog August von Braunschweig-Lüneburg und seine Familie (1579-1666): ein bibliographisches Verzeichnis der Drucke und Handschriften in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel* (Wolfenbüttel, 1982), cat. 156.

21 Cf. de Lutheraanse *Dreiständelehre: status ecclesiasticus, oeconomicus, en politicus*. Zie W. Elert, *Morphologie des Luthertums*, 2 dl. (München, 1965), deel 2, 49-65.

22 HAB 236.1 Extravagantes, fol. 77v, August aan Andreae, 25 september 1643.

75

Afb. 10. 'Gambenkonzert'. Hertog August en zijn musicerende familie (olieverf op doek, Albert Freyse, circa 1645; coll. Braunschweigisches Landesmuseum, foto A. Pohle)

effect hertog August verwachtte van dit soort emblematische inventies: namelijk dat zij de vredesboodschap zouden helpen verspreiden. Die boodschap moest wijd en zijd worden rondgebazuind door het medium van de gravure, dat blijkbaar couranter was dan de munten zelf. Immers, de munten waren voornamelijk in omloop in het hertogdom, terwijl prenten ook circuleerden in het geleerde netwerk van de hertog.²³

De vrede werd daarnaast ook nog in andere media gevierd. Andreae speelde toe op het 'klokgelui' door een lied te schrijven voor de hertog, getiteld: *Langgewünschter fröhlicher Glocken-Klang* (Lang gewenste vrolijke klokkenklank).²⁴ Dit lied kenmerkt zich door een metrische en parallelle structuur, met alternerende lidwoorden, bedoeld als klanknabootsing van klokgelui, die toewerkt naar de doxologische (God verheerlijkende) climax. De reactie van de hertog op het lied moet Andreae hebben behaagd, want hij schijft: 'Gisteren tijdens de avondmaaltijd liet ik in aanwezigheid van enkele vorstelijke en grafelijke gasten,

23 Voor de circulatie van kennis in vroegmoderne correspondentienetwerken, zie Heiko Droste, *Das Geschäft mit Nachrichten: Ein barocker Markt für soziale Ressourcen* (Bremen, 2018).

24 Gosky, *Arbustum*, 217r.

te eersten male de zo goed gevonden en op muziek gezette Klokkenklank zingen; begeleid door een luit en een viola da gamba.²⁵ De hertogelijke familie was zeer muzikaal, en hertogin Sophie Elisabeth was zelf een begenadigd componist. Een schilderij door Albert Freyse geeft een aardig idee hoe een dergelijk muzikaal samenzijn aan het hertogelijk hof er kan hebben uitgezien (afb. 10).

De kerk B.M.V. als beeldmerk van de vrede

76

Kort nadat hij zich begin 1644 in Wolfenbüttel had gevestigd nam de hertog het initiatief om een nieuwe serie prenten van de kerk B.M.V. te bestellen, naar tekeningen door zijn nieuw aangestelde hofschilder Albert Freyse (actief ca. 1643-1650). Deze tekeningen, deels gebaseerd op Holweins houtsneden uit 1625 naar het oorspronkelijke ontwerp van architect Francke (zie afb. 4), beeldden de aankomst van de hertogelijke familie bij de kerk en het kerkinterieur met de inwijdingsceremonie af (afb. 13, 14, 15). In de briefwisseling met Andreae geeft de hertog aan dat hij deze wil laten graveren, maar dat zijn gebruikelijke graveur, Conrad Buno, hiervoor niet bekwaam genoeg werd geacht.²⁶ Daarom stuurde August de tekeningen naar Andreae, met het verzoek zorg te dragen voor de uitvoering in het drukkerijcentrum Frankfurt am Main, hetzij bij de beroemde Matthias Merian (die echter niet beschikbaar was) ofwel bij Sebastian Furck (1589-1666). Er volgde een lange correspondentie over deze kwestie, die als volgt kan worden samengevat: Andreae probeerde als agent op te treden, maar had niet de juiste contacten in Frankfurt. Furck engageerde zich, maar werkte erg traag, tot frustratie van de hertog. Er waren veel tegenslagen en vertragingen, en ongeduldig als hij was, nam August uiteindelijk het heft in eigen handen door rechtstreeks contact op te nemen met de graveur. Het zou meer dan een jaar duren voordat de prenten waren voltooid.

De grootste gravure toont de aankomst van de hertogelijke stoet bij de kerk (afb. 11). Het noordelijke portaal wordt bewaakt door twee hellebaardiers, en ervoor zien we de hertog en zijn drie zonen, evenals vijf pages en een groep hovelingen die de colonne van rijtuigen opwachten. De middelste koets is aan alle kanten open en biedt plaats aan vier vrouwen, waarschijnlijk hertogin Sophie Elisabeth en drie dochters. Ze worden begroet door muskettiers, trommelaars en vijf vaandeldragers, afgebeeld op de voorgrond. De banieren tonen een embleem van de godin Fortuna, die op een bol staat en een zeil vasthoudt (als teken van haar onbestendigheid), samen met de tekst *fortuna ut luna* (het geluk is als de maan: het verandert voortdurend). Aan de rechterkant staan twee cavaleriedivisies klaar voor het westportaal van de kerk, terwijl op de achtergrond kanonnen vreugdeschoten lossen. De gravure benadrukt het militaire karakter van het gebeuren, dat met een portretmedaillon van hertog August, gedragen door victories, wordt gevierd als zijn 'overwinning'. Dit terwijl het hooguit een diplomatieke overwinning was – en in de ogen van sommigen zelfs een nederlaag.

25 HAB 236.1 Extravagantes, fol. 79v, August aan Andreae, 10 oktober 1643.

26 HAB 236.2 Extravagantes, fol. 14r-v, August aan Andreae, 19 maart 1644.

77

Afb. 11. De feestelijke intocht van hertog August te Wolfenbüttel op zondag 17 september 1643
(kopergravure, Sebastian Furck naar Albert Freyse, uit: Heinrich Wideburg, Denkwürdige Dancksagungs-
Predigt, Wolfenbüttel, 1646; coll. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel: M: Gn 13488)

Andreae sprak meer dan eens de wens uit om ook het interieur van de kerk te zien. Daarom gaf hertog August zijn nieuw aangestelde hofschilder Albert Freyse de opdracht om de ontwerpen te tekenen van twee interieurperspectieven (afb. 12, 13). Ze tonen de hertog en andere hovelingen die door de volle kerk paraderen. Aan de pilaren hangen heraldische bannieren. Dames bezetten de hertogelijke loge en kijken neer op de predikant op zijn preekstoel, terwijl op het balkon onder het orgel wordt gemusiceerd door een ensemble van blaas- en strijkinstrumenten (rechts) en vocalisten (links).

De zwikken boven de kruisgewelven worden opgevuld door klassiek geïnspireerde allegorische vrouwenfiguren. Het zicht op het westen wordt bekroond door de personificaties van Vrede (met palmtak) en Gerechtigheid (met blinddoek, zwaard en weegschaal). In het zicht op het oosten zijn dit de personificaties van Nederigheid (met een nimbus, een boek, en een lam) en Geduld (met een aambeeld, en draagt een harnas en helm). Deze nodigden de beschouwer uit om het kerkinterieur te interpreteren als embleem van de deugden van her-

Afb. 12 en 13. Interieur van de Beatae Mariae Virginis-kerk in Wolfenbüttel, 1645. Links de oostzijde en rechts de westzijde (*kopergravure, Sebastian Furck naar Albert Freyse, uit: Heinrich Wideburg, Denkwürdige Dancksagungs-Predigt, Wolfenbüttel, 1646; coll. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel: M: Gn 13488*)

tog August die tot de overdracht van Wolfenbüttel hadden geleid. Immers, deze grote uitvouwbare platen werden voor het eerst gepubliceerd als bijlage bij de wijdingspreek die generaal-superintendent Heinrich Wideburg had gehouden op de dag van de intocht, en die in 1646 werd gepubliceerd als *Denckwuerdige Dancksagungs-Predigt*.²⁷ Uit de correspondentie blijkt dat deze preek was gebaseerd op het psalmvers dat de hertog persoonlijk voor deze gelegenheid had uitgekozen: 'Leg uw last op de Heer, en hij zal u steunen, nooit zal hij dulden

²⁷ H. Wideburg, *Denkwürdige Danksagungs-Predigt: Aus Christlicher und Landes-Fürstlicher Herzzens-Andacht angestellet und verordnet/ Als Herr Augustus, Herzog zu Brunswieg und Lünäburg/ etc. In dero Vestung und Residenz-Stadt Wulffenbüttel/ Anno 1643. am Tage Creutz-Erhebung/ (war der 14. Sept.) dero Fürstenlichen Einzug gehalten; Mit Kupfferstichen/ darauff der Abris der Newen Kirchen zu Wulffenbüttel/ wie Sie in- und auswendig beschaffen/ zu befinden / Welche getahn und auffgesezset worden/ Von Henrico Wideburgio, SS. Th. D. Superintend. [1646].*

dat een rechtvaardige ten val komt.’ (Ps. 55:23)²⁸ In de preek werd grote nadruk gelegd op de thema’s hoop en geduld, en werd koning David gepresenteerd als voorbeeld dat door hertog August navolging zou kunnen krijgen. Ondertussen, zo mogen we niet vergeten, bleef de oorlog in de rest van Duitsland een zware tol eisen. Zowel de publicatie van de geïllustreerde preek als de munten waren bedoeld als aansporing tot navolging van het goede voorbeeld van hertog August als vredestitcher.

Andreae’s Vorstenspiegel

Andreae was ook betrokken bij de opvoeding van de kinderen van de hertog, met wie hij eveneens correspondeerde. In deze hoedanigheid publiceerde hij een vorstenspiegel, een educatief literair werk waarin een jonge prins en toekomstig vorst van advies wordt voorzien. Het wijdingsexemplaar van dit boekje, getiteld *Augustus Principis Exemplum* (Augustus [strekt] vorsten [tot] voorbeeld) werd door de auteur in 1644 aan de hertog toegestuurd.

Het frontispice geeft beeldend weer hoe de hertog volgens Andreae als model van deugdelijke regering kan dienen (afb. 14). De ‘spiegel van prinselijke deugd’ rust op het hertogelijke wapenschild, en wordt geflankeerd door heraldische leeuwen. De linker draagt een bisschopsstaf, verwijzend naar hertog August’s rol van ‘Landesvater’ (hoofd van de kerk) en de rechter een gevleugelde hermesstaf of *caduceus*, als teken van de vredesboodschap. De leeuwen staan op sokkels met de inscripties *Pasce* (voer) en *Rege* (regeer of leid), met links een stapel boeken en rechts muzikale wetenschappelijke instrumenten. De hertog wordt dus geprezen voor het koesteren van de geleerdheid en de kunsten. Bovenop de spiegel prijkt een derde figuur: het mythische ‘Welfenross’, dat sinds de vroege middeleeuwen wordt geassocieerd met de Welfen als heersers van het oude hertogdom Saksen. Dit nobele dier steigert bovenop een voetstuk waarop *Frena* (beteugel) staat. Als een subtiel

79

Afb. 14. Kopergravure uit Johann Valentin Andreae, *Augustus Principis Exemplum*, Lüneburg, 1644 (coll. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel: 602.17 Hist.)

²⁸ HAB 236.1 Extravagantes, fol. 75r, August aan Andreae, 16 september 1643.

detail worden de teugels vastgehouden door de hand van God: zo wordt de vorst door godvrezendheid in toom gehouden en dus impliciet diens regering in goede banen geleid.

De verjaardagen van de Kruisverheffing

In de daaropvolgende jaren zou Andreae nog lang voortborduren op zijn ‘klokkenklank’ met een reeks literaire projecten waarin hij de loftrompet over hertog August afstak. Elk jaar, op de verjaardag van de overdracht van Wolfenbüttel, feliciteerde Andreae de hertog door middel van een lang Latijns gedicht. En natuurlijk werd hij voor deze lofbetuigingen door de hertog vergoed. In zijn autobiografie legt Andreae uit hoe hij de vier Glockentaler van de hertog in goud ontving, samen met een figuurtje van ‘einem geharnischten Reuter’:

80

Ten slotte vond op Kruisverheffingsdag, als door een wonder, de teruggave plaats, waar de meeste wijze mannen aan twijfelden, maar waarop hij [August] zelf, vertrouwend op God, vanwege zijn loyaliteit aan de keizer, altijd met geduld had gehoopt. Het aandenken aan deze gebeurtenissen vereeuwigde hij met drie munten, op de ene een klok zonder klepel, op de andere een klepel zonder klok en op de derde een klok met klepel. Ik voegde de vierde echt luidende toe, en ontving alles in goud met een geharnaste ruiter, van grote waarde.²⁹

Deze voorwerpen werden vervolgens verwerkt in een door Andreae zelf, in samenspraak met de hertog, ontworpen bokaal in verguld zilver (afb. 3).³⁰ Dit stuk edelsmeedkunst zou de geschiedenis van de recuperatie van Wolfenbüttel door hertog August (en Andreae’s rol daarin) gedenken, en was bedoeld om later als erfstuk aan een van Andreae’s kinderen te worden nagelaten. Dergelijke pronkbekers, bekend als Münzbecher of Münzhampel, waren een geliefd Kunstammer-verzamelobject en een uitgelezen manier om historische munten te tonen binnen een bepaald narratief kader. De beker van Andreae toont een samenhangend iconografisch programma op een verticale as: zeven afslagen van munten op de beker, zeven op het deksel (afb. 3). Op de zeskantige beker zijn o.a. de vier Glockentaler weergegeven ter nagedachtenis aan de ‘Wiedergewinnung’ van Wolfenbüttel; de munten op het deksel verwijzen naar Andreae’s persoonlijke wederwaardigheden.

Andreae stelde zijn idee voor de beker eerst in een tekening aan de hertog voor en verzocht hem om de benodigde munten (en middelen) te leveren. In het aanvankelijke ontwerp zou bovenop het deksel van een cilindrische beker een buste van de hertog prijken. De uiteindelijke versie is zeskantig, en op het deksel is een figuur van een gekroonde vrouw te paard aangebracht. Dit is waarschijnlijk de ‘geharnaste ruiter’ die Andreae als geschenk van de hertog ontving. Dit beeldje, dat mogelijk te dateren is als een laat zestiende-eeuws artefact (wellicht een onderdeel van een tafel-automaton, waarvan de hertog er een aantal bezat)³¹, droeg oorspronkelijk een staf of een kruis. Er is gesuggereerd dat het zou kunnen

29 J.V. Andreae, *Vita, ab ipso conscripta* (1654), red. F.H. Rheinwald (Berlijn, 1849), 217.

30 Nau, ‘Johann Valentin Andreae’s Münzbecher’, 65.

31 W.-D. Otte, ‘Der unbekannte Sammler: Herzog August und sein Kunst- und Curiositäten-Kabinett’, *Wol-*

worden geïnterpreteerd als 'Ecclesia' (de christengemeente) om de triomf van het christendom over de barbaarse oorlog te vieren.³² Het kan ook hebben verwezen naar Sint Helena (146/248-330) en haar vondst van het heilig kruis in Jeruzalem en de daaropvolgende *Restauratio*, *Restitutio* en *Exaltatio Crucis*. Bij het afnemen van het deksel ontdekt men aan de binnenkant van het deksel nog meer afslagen van munten: de middelste toont een buste van Christus met het opschrift 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven', en nodigt zo op speelse wijze uit tot reflectie over de relatie tussen de ruiterfiguur (die als handvat dient) en het deksel met de basis waarop zij rust. Zo was de beker een tastbaar monument voor de vruchtbare vriendschap tussen hertog August en Andreae.

De kroon op het werk

De overdracht van Wolfenbüttel was aanleiding voor talloze lofredes vanuit heel het Duitse Rijk, waarbij de gebeurtenis werd gevierd als een triomf van de vrede en hertog August als 'Friedensfürst' (Vredevorst, als verwijzing naar Christus). Toen de oorlog met de Vrede van Münster (1648) in het hele Rijk beëindigd was, werden alle lofdichten, liederen, emblemata, woordspelletjes, etc. op de hertog gebundeld door zijn lijfarts Martin Gosky (1586-1656) in een lijvige publicatie van ca. 1300 folio-pagina's, getiteld *Arbustum vel Arboretum Augustaeum* die in 1650 verscheen bij de hertogelijke drukkerij van de gebroeders Stern.³³ Meer dan 220 auteurs werkten mee, waaronder Andreae die nauw betrokken was bij het project. Het boek is rijk geïllustreerd met meer dan veertig gravures, veelal door hofgraveur Conrad Buno, maar bevat ook de prenten van het kerkinterieur van B.M.V. door Sebastian Furck en Albert Freyse die eerder de inwijdingspreek hadden geïllustreerd.

81

Zoals we eerder hebben gezien bij de munten, voorzag Andreae de inventies van hertog August vaak van creatieve aanpassingen. In het geval van Gosky's *Arbustum* zorgde Andreae voor een *Coronis* (postscriptum of kroon op het boek), getiteld 'Ara Exaltatae Crucis' (altaar van het verheven kruis), waarin hij zelfs nog een stap verder ging. Het werd naar hertog August gestuurd op de achtste verjaardag van de inbezitname van Wolfenbüttel, en bevatte een lang Latijns gedicht in acht delen. Om dit deel van het boek te illustreren, stelde Andreae het volgende idee voor aan de hertog:

Ik heb geen schilder kunnen vinden in Tübingen (*tanta est barbaries noster – zodanig is onze barbaarsheid*), anders had ik een open tempel [...] laten uitvoeren. Met daarin een achthoekig altaar, en daarop een kruis, opgericht. Maar 8 Nimfen die elk een lauwertak omhooghouden. Boven echter, vanuit de wolk, een hand die de Laatste Erekrone, *in suspensio*, omhooghoudt, die [...] als het U[we] V[orstel]ijke G[enade] belieft, nog wel te Wolfenbüttel zou kunnen worden vervaardigd.³⁴

fenbütteler Beiträge 12 (1999), 113-137 (116); zie ook Gobiet, *Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August*, 808, 899.

32 Nau, 'Johann Valentin Andreae's Münzbecher', 78-80.

33 M. Gosky, *Arbustum vel Arboretum Augustaeum: Aeternitati ac Domui Augustae Selenianae Sacrum* (Wolfenbüttel, 1650).

34 HAB 65.2 Extravagantes, fol. 93r-v, Andreae aan August, 7 september 1650.

Afb. 15. 'Ara Exaltatae Crucis' (kopergravure, Conrad Buno naar een idee van Johann Valentin Andreae, uit: Martin Gosky, Arbustum, 1650, p. 581)

Hertog August pakte dit idee enthousiast op, en beval – bij gebrek aan een betere kunstenaar – zijn hofgraveur Conrad Buno, die hij misprijzend zijn 'non-Apelles' noemt, om het ontwerp zo snel mogelijk te graveren. Dit bevel werd dadelijk opgevolgd door de gravure van het kerkinterieur op het westen door Sebastian Furck naar Albert Freyse te herwerken (afb. 15). Daarbij werden onder andere de figuren van de hertogelijke familie en de predikant weggewerkt, en staat het heropgerichte kruis centraal.

Het begeleidende gedicht heeft acht secties die overeenkomen met de acht afgebeelde nimfen, die elk zowel een van hertog August's deugden prijzen als een jubileumjaar vieren. Bij wijze van onderschrift toont de afbeelding een bewerking van de spreuk die keizer Constantijn zag in een visioen voorafgaand aan de beroemde slag bij de Milvische brug (312) 'In hoc signo vinces' (in dit teken zal jij overwinnen, nl. het kruis), i.e. 'In hoc signo vicit' (In dit

teken overwon hij [August]): verleden tijd in plaats van toekomstige tijd, derde persoon enkelvoud. Zo werd de kerk van Wolfenbüttel dus expliciet gepresenteerd als het toneel voor het herstel van het christendom na de verschrikkingen van de oorlog.

Conclusie

Te midden van de politieke complicaties van de oorlog wisselden hertog August en zijn 'sparing partner' Andreae politiek-religieuze ideeën uit door middel van tekeningen, munten, gravures, gedichten, en muziek, in wat we een 'multimediaal discours' zouden kunnen noemen. Tijdens de onderhandelingen over de overdracht van Wolfenbüttel cultiveerde de hertog, aangespoord door Andreae, de christelijke deugd van het geduld. Een dergelijke notie van praktische vroomheid, ontleend aan de ideeën van Johann Arndt, noopte de hertog tot politieke en militaire terughoudendheid. Tegelijk wist hij door het publieke karakter van de muntslag de druk op te voeren bij de bezetters om het vredesverdrag na te komen en de residentiestad over te dragen. De emblematische vondsten van de hertog werden door Andreae doorontwikkeld in zijn variant van de Glockenthaler en van het kerkinterieur. Deze concepten dienden als vehikels om de vrede te promoten, een boodschap die uiteindelijk weerklank vond in heel het Duitse rijk.

83

Eelco Nagelsmit, Universiteit Leiden

e.d.nagelsmit@hum.leidenuniv.nl

Artikelen

Ennoblement and the control of grants of arms in sixteenth-century Lorraine 9

Jean-Christophe Blanchard

Burgers op het kasteel. Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw 34

Rob van der Laarse

Dossier Adel en dieren

De anti-hond: poezen en edellieden 84

Hanneke Ronnes

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken. Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen 97

Elizabeth den Hartog

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek 110

Harry J. Kraaij

Het kind als valkenier: opvoeding, heerschappij en valkerij in de zeventiende-eeuwse schilderkunst 121

Yannis Hadjinicolaou

Exotische dieren op de buitenplaats: menagerieën in de achttiende eeuw 138

Carlo Valerio

De Groene Minnaar van Margaretha van Oostenrijk 150

Paul J. Smith

